

Kalina Lukova

(Bulgaria, Burgas Free University)

Decadence

Early Receptive Images of the Decadent in Bulgarian Literary Criticism

Abstract: The article studies the reception of West-European decadence by Bulgarian literary criticism and the deduction of its paradigmatic model. The author proposes an analysis of early 20th-century articles by Ivan S. Peychev and Dimo Kyorchev which deals with the following aspects: thematizations maintaining the West-European contexts, Bulgarian projections, peculiarities of the critical languages, typologies.

Key words: decadence, reception, literary criticism, paradigmatic models

Калина Лукова

(България, Бургаски свободен университет)

Декадансът. Първи рецептивни образи на декадента в българската литературна критика

Иван Ст. Андрейчин – френският модел на декадента

Проучването на теоретичните модели на българския символизъм, на неговия метаезик в литературната периодика, тръгва от раннодекадентския период. Многобройните изследвания върху българския символизъм като художествено явление и като теоретическа доктрина¹ могат да бъдат продължени чрез по-детайлно вглеждане в рецепцията на западноевропейския декаданс и извеждане на неговия парадигматичен модел в българската критика.

Ранните критически текстове са привлечени от езотеризма на декаданса. Те имат информативно-познавателна стойност и плътно следват актуалните западноевропейски метатекстове на декаданса на нивото на цитата и парафразата.

Декадентският сюжет в българската литературна критика започва със статията на Иван Ст. Андрейчин „Морис Метерлинк и декадентството в литературата“, отпечатана в сп. „Мисъл“ през 1899 г. Началният въпрос „Какво нещо е символист и декадент?“ проявява характерното за раннотеоретичния дискурс смесване на декадентството и символизма.

За Андрейчин са нужни два образа, за да конструира декадентския тип: литературният герой-декадент от романа на Юисманс „A Retour“ („Наопаки“) и творецът-декадент Морис Метерлинк.

Героят Дез Есент от романа на Юисманс емблематизира френския декаданс, от който се интересува Андрейчин. За него е важна същността на френската школа,

¹ Цитират се основни приноси на Илиев 1981, Ликова 1985, Ликова 1987, Хаджикосев 1974, Хаджикосев 1979, Цанев 1971.

защото декадентството и символизъмът на другите литератури е просто ехо – слаб и изменен образ на гласа (Андрейчин 1907: 81/Andreychin 1907: 81).

Поведението на героя декадент се характеризира чрез следните прояви:

- неясен страх от всичко банално и дребнаво;
- самотен живот сред общество на книги и художествени вещи, които удовлетворяват изтънчения му вкус;
- презрение към политиката;
- самопрезрение заради собствената си слабост и безсилие;
- интерес към „презряната есенна, истерична хубост на жената, с мъртвешка бледност и уморени очи, що скриват тайна омая“ (Андрейчин 1899: 54/Andreychin 1899: 54).

Героят на Юисманс се изживява и като историк. Той изучава цивилизациите на упадък, очаквайки края и на съвременната цивилизация. Това определя и читателския му вкус – обича да чете римските автори Апулей и Петроний, а от френските творци – Бодлер, братя Гонкур, Верлен, Маларме.

Литературният декадент е поклонник на изкуството, което се обръща към избраните с изтънчени души и остава чуждо към настроенята на тълпата.

Особено внимание той обръща на обонятелното чувство. Всекидневно се заобикаля с пресни цветя, ала не с рози и кремове, а със силно миризливи отровни растения (Андрейчин 1899: 54/Andreychin 1899: 54).

Ив. Андрейчин спира дотук с експликациите на литературния декадент, акцентирайки върху неговия изтънчен упадък. За него е важно да дублира героя декадент с твореца декадент Морис Метерлинк – „най-ясния от всички декаденти“. Бързаме да отбележим, че с творческия портрет на Метерлинк Ив. Андрейчин отключва не само мегасюжета за декадентството в българската критика, но и един от най-силните персоналистични сюжети в нея. (В същата книжка на „Мисъл“ е преведена и драмата на Метерлинк „Interieur“ („Вътре“).

В статията си Ив. Андрейчин буквално присъединява декадента Метерлинк към литературния герой на Юисманс, използвайки присъединителния съюз „и“:

И Метерлинк бяга от действителния живот. Той сякаш не вижда онова, което се върти около него, той сякаш няма нищо общо с вълненията, тревогите и борбите на обществото... В неговите малки драми... вее някаква тайнственост, от чийто мрак се донася шумолението на вятъра, скриптенето на стайни дъски, когато се ходи по тях, и бученето на кръвта в ушите... В тях четете за някакви неуловими чувства, що съединяват безгласната нощ с нашите души, или ни карат да предусещаме станало нещастие (Андрейчин 1899: 55/Andreychin 1899: 55).

Критикът извежда характерните за Метерлинк теми за Мълчанието, Тишината, Интуитивната душа, Незримото като проблематика на декадентската чувствителност. Той сякаш подготвя българския читател за странното четене на Метерлинк – в енигматичните граници между съня и будността:

Той не приспива, не... Но той също и не буди. Той прави само да изпитваме онова, което няма име, и което не може да се оформи и да се преживее съзнателно.

Ив. Андрейчин обвързва проблематиката на декадентската душа с особеностите на декадентския стил и точно около тези теми се разгръща в бъдеще декадентският сюжет чрез текстовете на Д. Кьорчев в „Южни цветове“, на А. Страшимиров и Ив. Радославов в „Наш живот“, на Н. Лилиев и Г. Милев в „Звено“, на Ив. Радославов и Константин Стефанов в „Хиперион“.

Критикът откроява марионетъчната техника на Метерлинк, чийто ефект са безплътните му герои, наподобяващи „откъснати душевни парчета, които, въздишайки, минават покрай нас и се скриват в тъмнината“. Андрейчин бърза да ги идентифицира като новите герои-декаденти чрез семантиката на упадъка: те са фиданки на изсъхнали дървета, деца на един умиращ свят, който линее в убийствена нервност. „Новите хора“ в литературата имат нов език за неизразимото и невидимото („тъмен и тайнствен“), който при Метерлинк е достигнал съвършенство.

Чрез езика на Метерлинк, който може да бъде разгадан само от посветените, Андрейчин обяснява езотеризма на декаданса. Той призовава подсъзнанието като път към декадентското царство на неуловимите сенки, които надничат от редовете на творбите.

Андрейчин предлага интересно обяснение на марионетъчната декадентска поезика. При Метерлинк, както и при другите декаденти, непознатото взема образа на дете или на кукла, а драмите му се определят като „игра на кукли“.

Както Теофил Готие в предговора си към „Цветя на злото“ (1869) свежда декаданса на Бодлер до неговия стил, така и Андрейчин тридесет години по-късно се интересува най-вече от тъмния декадентски език. В този смисъл Метерлинк не може да бъде пример, защото е „най-ясният от всички декаденти“. За да илюстрира пред читателите, с които води непрекъснат диалог, кодираната поезия на декадентите, критикът цитира откъси от „Следобедът на един фавн“ на Стефан Маларме и „Гласните“ на Рембо. Поезията на символите е нова религия, трудна за разбиране по подобие на Апокалипсиса.

Тази част от статията е определено дидактична, защото Ив. Андрейчин дава съвети как да се чете декадентската поезия:

Защото няма вече да разбирате думите сами по себе си, а ще търсите символа, който възплъщават. Декадентите казват, че мисълта не може да се изкаже с думи. Те искат поезията да се преобърне на музика. И именно по това направление те направиха една истинска реформа във френската прозодия. Старият стих, който беше задоволил толкова гениални художници, не беше сгоден за техните цели, и те го измениха. В техните песни той получи необикновена хармония. То вече не е стих, то стана на дивна музика, която смая читающия свят. (Андрейчин 1899: 58/Andreychin 1899: 58).

Търсейки най-важните елементи на френската естетика на декадентството и символизма, Андрейчин отбелязва залеза на школата. Това определя и критико-теоретическата му позиция към френския модел – като к л а с и к а .

Силният просветителски патос на Ив. Андрейчин се проявява и в неговата концепция за литературното списание „Из нов път“, излязло само в шест книжки в периода 1907-1910. (Липсва информация за месеците, а понякога и за годините, в които излизат отделните книжки). В литературния манифест „Из нов път“ критикът пише:

Ние не се явяваме безсмислено да увеличим броя на нашите досегашни списания. Ние се явяваме да разясняваме и осветляваме (Андрейчин 1907: 1/Andreychin 1907: 1).

Ив. Андрейчин мотивира интереса си към френския модел на декадентството и символизма с „липсата на литературно образование и на обща култура между нашите писатели и четци... у нас още владее дилетантът, а не художникът“. Задача на критика е да се подреди „безредицата“ в нашата литература, която представлява продавница, където стоките са тъй разменени, че и продавецът и купувачът не могат не само да доловят онова, което търсят, но дори да го намерят и съгледат, че съществува“.

Литературната безредица се свързва с липсата на школи, традиции, естетски кръгове, с ограничени външни влияния от Русия и Германия, в които се променят оригиналните идеи:

Декадентството и символизмът произпъстриха страниците на нашите списания и книжки и породиха размърдване и подражания. Но те влизат в нашата литература с чужд образ. Писатели и критици не ги познават и говорят за тях с комично недоразумение. За да изяснят декадентството, те превеждат предговора на полски автор, разказват съдържанието на английска пиеса и свършват с жлъчна ирония към един наш училищен инспектор. (Андрейчин 1907: 2/ Andreychin 1907: 2).

Андрейчин иронизира статията на А. Страшимиров „За декадентството“, излязла в сп. „Наш живот“ през същата 1907 г. и поставя началото на полемиките за декадентството в българския печат.

Андрейчин свързва темата за декадентството с невежеството и на литературната критика, която „нито съди, нито осветлява“, и използва „само две оръжия: дитирамби и ругания“. Теорията на декадентството се превръща в изпитание на критиката с образцовите френски модели, а не чрез преводи от руски език.

Критическите акценти, импулсирани от декадентския сюжет, въвеждат новите проблеми за преводите „като много важна културна задача“ и за чуждите влияния. Теорията на Андрейчин за външните влияния разраства в обширен модернистичен сюжет на печата от първите десетилетия на XX век.

Според Андрейчин, примерът на другите действия обезсърчително само на посредствеността:

Има ли нужда да ибсенуваш или да метерлинкуваш, когато имаш Ибсена и Метерлинка? Чужди ли? В областта на литературата, в царството на човешката мисъл няма наше и чуждо... Оригинален не значи дивотия и първобитност. Оригинален е проявление на силна индивидуалност, а тя е следствие на висока култура, на обширни познания, на смели обобщения (Андрейчин 1907: 8/Andreychin 1907: 8).

В по-късната си статия „Градът“, която е свързана с проблематиката на декадентството, Иван Радославов продължава реторичния критически дискурс на Андрейчин за чуждите влияния и подражателство:

На тези, които упрекват в неоригиналност и подражателност младите, може да се отговори: нима е възможна литература и творчество, вън от пространството и времето, т.е. вън от всякакво влияние? И после – била ли е някога, българската литература, откато тя съществува оригинална и самостоятелна в техния смисъл? И кога е било това? Дали при Вазова и Пенча Славейкова? Или при П. Ю. Тодорова? (Радославов 1912: 263/Radoslavov 1912: 263)

Самият Андрейчин развива теорията си за влиянието в статията „Литературното влияние“ (Андрейчин 1907: 321-325/Andreychin 1907: 321-325), където разграничава влиянието от подражанието. В контекста на интересувания ни проблем за декадентството, свързан с полемиката за чуждите влияния, ще отбележим съвременния коментар на Й. Ефтимов:

Теорията на Андрейчин за влиянието е неотделима от разбирането му за превода като равностойна по значимост част от една литература... Оказва се, че авторът на превода е по-добър гарант за смислеността на един текст от неговия автентичен (чужд) автор. Но такава е все още самата литературна ситуация – световната литература се познава доста бегло..., в хрестоматиен, сборников вид. Опитите за историзирането ѝ се броят на пръсти. Името на един чужд автор би могло да да-

де относително слаба представа за смисъла на произведението му (Ефтимов 2006: 108/Eftimov 2006: 108).

Тези наблюдения обясняват еkleктичния характер на критическите текстове на Андрейчин, отбелязан в изследванията на Стоян Илиев и Розалия Ликова. В този смисъл и ранният метатекстов образ на декадента има необходимото културно-познавателно значение, макар че се опира на предпочитаните френски модели.

В статията си „Декадентство и символизъм“ Андрейчин представя два образа на едно и също явление. За да отговори на въпроса „Всъщност какво ще рече декадентство?“, критикът се опира на авторитета Теофил Готие и цитира предговора му към „Цветя на злото“:

Декадентският стил е изкуство, достигнало до оная точка на съвършена зрелост, която се определя от захождащото слънце на остарелите цивилизации. Стил майсторски, сложен, учен, пълен с отсенки и издирвания, който винаги разширява границите на езика, който заема думи от всички речници, шарки от всички палитри, звуци от всички инструменти, сили се да даде на мисълта ново значение, което е най-неуловимо, а формата да представи в нейните най-широки граници. Този декадентски стил е последната дума на словото, сбор от всичко, което може да се изкаже и докарано до крайно съвършенство (Андрейчин 1907: 87/Andreychin 1907: 87)

В коментара си към този цитат Андрейчин откроява същностните детайли на декадентския стил: търсене на нови нюанси, излизане извън границите на езика, изразяване на нови идеи чрез нови форми, нечувани дотогава. Без това търсене на „нечуваното още“ всичко е копиране и подражание.

В следването на тези интересни тенденции, в търсенето на новото декадентите достигат до чудноватости и неразбираемост. Андрейчин посочва характерните им грешки: бягане от живота, умствен аристократизъм, тичане по редки усещания и чувства, употреба на чудновати метафори. Същевременно, той отбелязва как декадентската школа преодолява своята ексцентричност и от „мода любопитна и изтънчена“ в поезията придобива значително влияние. Неговият литературно-исторически смисъл е в това, че предхожда символизма.

Многозначителен е финалът на статията, който предупреждава, че всичко написано за декадентите и символистите се отнася за българските творци, които имат всичките грешки на тая школа при нейното появяване, без да притежават „ценните качества на нейната зрелост“ (Андрейчин 1907: 96/Andreychin 1907: 96)

Рецептивният образ на декадента при Ив. Андрейчин има двойствена структура: той се изгражда чрез цитати на френски теоретици на декаданса², последвани от неговия коментар и собствени разсъждения. В този образ се сливат творческа и житейска поза чрез характерни прояви: настроения на упадъка; самота, породена от страха от баналното и посредственото; литературен аристократизъм и изтънчен вкус; бягство от действителността и презрение към социалното; самопрезрение и интерес към презрялото, есенното, мъртвешки-бледото, езотеричното; декадентски интериор, включващ книги, особени вещи, аромат на отровни растения.

² Андрейчин 1907a/Andreychin 1907a ги посочва: *Decadents et Symbolistes* par Gustave Kahn; *La Poésie Contemporaine* par E. Vigié-Lecocq; *La Poésie Nouvelle* par André Beaunier; *Propos de Littérature* par Albert Mocket; *La Poésie Populaire et le Lyrisme Sentimental* par Robert de Souza; *Les Poètes Maudits* par Paul Verlaine; *Les Livres des Masques* par Remy de Gourmont; *La Littérature de tout-à l'heure* par Charles Morice; *Figures et Caractères* par Henri de Régnier (оттам е почерпана статията „Декадентство и символизъм“); *L'Art en silence* par Camille Mauclair; *Les Poètes d'Aujourd'hui* par A. van Bever et Paul Léautaud и др.

За Андрейчин големият авторитет на творец-декадент е Морис Метерлинк и чрез представянето му се извеждат важните за българския контекст проблеми за декадентската душа; за марионетъчната декадентска поетика; за „тъмния и тайнствен“ език в търсене на „нечуваното още“.

Същевременно, в българския печат през 1907 година се създават паралелни образи на декадента.

Димо Кьорчев – „тъгите“ за декадента

През 1907 год. излиза литературният алманах „Южни цветове“. Може да се каже, че той дължи изключителната си популярност най-вече на есето на Димо Кьорчев „Тъгите ни“, приемано за един от манифестите на българския символизъм. Цялата втора част, обаче, е посветена на декадента.

Критическата стратегия на Д. Кьорчев може да се определи като изграждащо-разграждащо. Всички характеристики на декадента се извеждат, за да се отрекат. Основният критически патос се съдържа в последователността на отрицанието. Д. Кьорчев конструира образа на декадента чрез неговия антиобраз – силния човек на Ницше и Ибсен.

Втората част на есето „Тъгите ни“, посветено на декадента, има антitezна постройка и последователно редува противоположности: това, което е декадентът, и това, което трябва да бъде.

Още в началото на втората част Д. Кьорчев пише, че декадентът е противоположен на артиста в смисъла на Шибишевски –

оня велик художник и мислител, който изразява видимо всичко, що чувства в душата си (Кьорчев 1929: 122/Кьорчев 1929: 122).

За разлика от него европейският декадент е болезнено явление, защото крие по-малко душа в себе си, отколкото здравият човек. Това го прави „нежен, загадъчен и примамлив“.

Декадентът е слабият човек. Той не е господар на тъгите си; не знае изход от униятието и безсилието; не може да се занимава със себе си, за разлика от силния, който се самоусъвършенства.

Декадентът е безстрастен: тъжи за много неща, защото желае малко; душевният му живот се изгражда от контури и форми, които са нетрайни и бързо умират.

Декадентът страда от постоянноменящите се форми, залюбва тая или друга – но смъртта бързо му ги отнема и той остава сам (Кьорчев 1929: 123/Кьорчев 1929: 123).

Срещу него Д. Кьорчев изправя човека на страстите, който не се занимава със самоанализ на любовта, а я изживява във всички ѝ метафизичен ужас.

Декадентът обича да се самонаблюдава, защото е лишен от спомени.

В следващите критически характеристики се активизира имитацията, като образ на декадента:

може би е умен, но назначението на този ум е фалшиво. Вместо да регулира инстинктите... създава ненужни логически спекулации... Осмисля живота чрез понятия, а не чрез дела. Вместо чувството любов, той си служи с понятието любов, вместо любов към бога и смъртта, той си създава чувство на страх от смъртта (Кьорчев 1929: 124/Кьорчев 1929: 124).

Към имитаторската парадигма на декадента се отнася и определението, че той е „любител на формата“, която е винаги променлива. Именно сложността на формата претрупва декадента с впечатления и го превръща в уморен и безжизнен човек, който страда от

всяко ново желание. Той се изгубва в многообразието от бои и тонове и „неспособен да изпита всичко, заличава пред страшната невъзможност да живее“.

Според Д. Кьорчев, декадентството е изначална проява на човешката слабост и безсилие, но активизирането му в съвременния живот се обяснява с усложнените обществени отношения и разнообразието на научни идеи. В отхвърлянето на декаданса негативизмът се засилва до такава степен, че критическият език губи контрол и прецизност, снижава се, звучи заплашително. Декадентите са наречени нееднократно „нещастници“, „гнили“, „опасни като отрова“, те трябва да се държат заключени и да се крият от любопитните, „а техните наблюдения под микроскопа, изложени в разните физиологии, анатомии и психологии трябва публично да се горят, щом не са средство за обяснение живота на душата“. (Тук Д. Кьорчев всъщност визира натурализма.)

Гневният език на критика търси спасението от декаданса в символизма – „идеята на синтеза“. Според Д. Кьорчев, най-смелите борци против декаданса са Ницше, Толстой, Ибсен, Метерлинк, Пшибишевски, Демел. Декадентът трябва да бъде заместен от „силния човек на Ницше и Ибсен“ като модел на хармонично разнообразие и сила. Неговите характеристики носят семантиката на силата:

Силният трябва да бъде сам... Силният е здрав и положителен представител на хората. Той чувства техните болки, а те разбират себе си чрез него... Силният на света е свръхчовекът, каза Ницше – и той бе прав. Само мислите и делата на силния могат да служат като уроци на всички, които искат да осмислят живота. (Кьорчев 1929: 126/Кьорчев 1929: 126)

Текстът на Д. Кьорчев експлицира антиномичен модел: противопоставящ декадента и свръхчовека.

<i>Декадентът</i>	<i>Свръхчовекът</i>
<i>болезненост и безсилие</i>	<i>здраве и сила</i>
<i>безстрастен човек</i>	<i>човек на силните страсти</i>
<i>желае малко</i>	<i>желае всичко</i>
<i>подвластен на тъгите си</i>	<i>господар на тъгите си</i>
<i>самоанализ и самонаблюдение</i>	<i>изживяване</i>
<i>логически спекулации</i>	<i>здрави инстинкти</i>
<i>понятия</i>	<i>дела</i>
<i>любител на формата</i>	<i>любител на идеята (идеала)</i>
<i>униение, апатия, гниене</i>	<i>надмощие, сила, хармония</i>

Моделите демонстрират пристрастията и отрицанията в разгръщането на декадентския сюжет в българския печат. Всичко, което е положително маркирано в образа на декадента при Иван Андрейчин, е обявено за излишно и дори за опасно от Д. Кьорчев.

Докато Андрейчин разглежда декадентството като предходен етап на символизма, Д. Кьорчев противопоставя декадентството и символизма. Според него, именно символизмът като модерно изкуство на синтеза спасява културата от декадентската болест. В този аспект ще цитирам точното наблюдение на Р. Ликова, че по пътя на философския еklektизъм Д. Кьорчев развива принципите на една по-късна, по-напреднала фаза на символизма (Ликова 1985: 53/Likova 1985: 53).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1907: *Андрейчин, Ив. Ст.* Литературен манифест. – Из нов път I, № 1, 1-8 (Andreychin 1907: *Andreychin, Iv. St.* Literaturen manifest. – Iz nov pat I, Nr. 1, 1-8).
- Андрейчин 1907: *Андрейчин, Ив. Ст.* Декадентство и символизъм. – Из нов път I, № 2, 81-96 (Andreychin 1907: *Andreychin, Iv. St.* Dekadenstvo i simvolizam. – Iz nov pat I, Nr. 2, 81-96).
- Андрейчин 1907а: *Андрейчин, Ив. Ст.* Анекдот и символ. – Из нов път I, № 2, 125 (Andreychin 1907а: *Andreychin, Iv. St.* Anekdot i simvol. – Iz nov pat I, Nr. 2, 125).
- Андрейчин 1907: *Андрейчин, Ив. Ст.* Литературното влияние. – Из нов път. 1907-1910, № 5, 321-325 (Andreychin 1907: *Andreychin, Iv. St.* Literaturnoto vliyanie. – Iz nov pat. 1907-1910, № 5, 321-325).
- Андрейчин 1899: *Андрейчин, Ив. Ст.* Морис Метерлинк и декадентството в литературата. – Мисъл, IX, №1, 52-59 (Andreychin 1899: *Andreychin, Iv. St.* Moris Meterlink i dekadentstvoto v literaturata. – Misal IX, №1, 52-59).
- Ефтимов 2006: *Ефтимов, Й.* Плагиати и бездарници: Иван Андрейчин за поетическото влияние. – В: Политики на различието и езици на близостта. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Eftimov 2006: *Eftimov, Y.* Plagiati i bezdarnitsi. Ivan Andreychin za poeticheskoto vliyanie. – In: Politiki na razlichieto i ezitsi na blizostta. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- Илиев 1981: *Илиев, Ст.* Пътищата на българските символисти. София: Наука и изкуство (Iliev 1981: *Iliev, St.* Patishtata na balgarskite simvolisti. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Кьорчев 1929: *Кьорчев, Д.* Из „Тъгите ни“. – Хиперион VIII, № 3, 121-130 (Kyorchev 1929: *Kyorchev, D.* Iz „Tagite ni“. – Hiperion VIII, № 3, 121-130).
- Ликова 1985: *Ликова, Р.* Проблеми на българския символизъм. София: Български писател (Likova 1985: *Likova, R.* Problemi na balgarskia simvolizam. Sofia: Balgarski pisatel).
- Ликова 1987: *Ликова, Р.* Портрети на български символисти. София: Наука и изкуство (Likova 1987: *Likova, R.* Portreti na balgarski simvolisti. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Радославов 1912: *Радославов, Ив.* Градът. – Наш живот V, № 7-8, 254-263 (Radoslavov 1912: *Radoslavov, Iv.* Gradat. – Nash zhivot V, № 7-8, 254-263).
- Хаджикосев 1974: *Хаджикосев, С.* Българският символизъм и европейският модернизъм. София: Наука и изкуство 1974 (Hadzhikosev 1974: *Hadzhikosev, S.* Balgarskiyat simvolizam i evropeyskiyat modernizam. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Хаджикосев 1979: *Хаджикосев, С.* Българският символизъм. София: Български писател (Hadzhikosev 1979: *Hadzhikosev, S.* Balgarskiyat simvolizam. Sofia: Balgarski pisatel).
- Цанев 1971: *Цанев, Г.* На прелома между две столетия. София: Наука и изкуство (Tsanev 1971: *Tsanev, G.* Na preloma mezhdu dve stoletia. Sofia: Nauka i izkustvo).